

TEREBINTH

**Themanummer
funeraire
wandelingen**

**Over de
groene zoden**

**In het voetspoor
van Moderne
Devoten**

**Hoe de duivel
verdween uit
Jorwert**

**Begraven in
Zuid-Kennemerland**

**Zentralfriedhof
Wenen**

September 2009

Inhoud

De Sluipweg waarlangs de dood heeft weten te ontsnappen rond Kunstfort Vijfhuizen is zo'n 260 meter lang en bestaat uit ongeveer 350 zerken, klein en groot

THEMANUMMER FUNERAIRE WANDELINGEN /	
GRAVEN OP INTERNET	34
MENS & PLEK	35
WANDELLEN OVER DE GROENE ZODEN	36
Cultuurhistorisch gezien weerspiegelen de grafmonumenten met hun architectuur, hun teksten en symbolen hoe mensen door de jaren heen met de dood en de doden zijn omgegaan. Op enkele hectaren speelt het programma 'Tussen kunst en kitsch' zich voor onze ogen af, aldus buitenlandcoördinator Rindert Brouwer.	
BOEKBESPREKINGEN	38
EXCURSIES	40
ZWOLLE : IN HET VOETSPOR VAN DE MODERNE DEVOTEN	42
Deze wandeling verbindt de Grote Kerk, het oudste kerkhof van Zwolle, met Kranenburg, de nieuwste begraafplaats aan de rand van de stad.	
HOE DE DUIVEL VERDWEEN UIT JORWERT	44
In het weidse Friese land vallen de vele kerktorens goed op. Geschiedenis, symboliek en cultuur worden zichtbaar in de kleine kerkjes en op de kerkhoven van Littensardiël, met maar liefst 29 dorpen en dorpjes.	
WANDELING ZUID-KENNEMERLAND / AGENDA	46
Van begraafplaats Kleverlaan in Haarlem via de Joodse begraafplaats in Overveen en de Eerebegraving in Bloemendaal naar begraafplaats en crematorium Westerveld in Driehuis, een kleine reis door de geschiedenis van begraven en cremieren.	
ZENTRALFRIEDHOF WENEN: EEN WARE DODENSTAD	48
De laatste verblijfplaats van miljoenen, van bondspresidenten tot boeven. Ze liggen in een naamloos graf of onder een grandioze grafsteen, geregimenteerd of in een verwilderd bos.	
VERENIGINGSNIEUWS	50
GAST AAN HET WOORD / COLOFON	52

Mens & Plek

Naam Jan Erik Burger
Leeftijd 58 jaar
Werk Hoofdredacteur *Op lemen voeten*, tijdschrift voor wandelaars

Jan Erik Burger

'Mijn plek is waar ik me prettig voel. De beleving van het landschap, noem ik het wel eens. We zitten hier in café Vrijburcht op het Steigereiland te IJburg, Amsterdam. En ik zie water, water zover het oog reikt. Ik wandel veel maar fiets nog meer. Dit café is een van mijn plekken waar ik even uitrust, een ogenblik reflecteer op het leven. Direct achter het café heb je nieuwbouw. Interessante zelfbouwarchitectuur, Vlaamse toestanden, maar toch heel keurig in het gelid. Aan de horizon over het water de meer traditionele flats, niet echt storend. Alles bij elkaar een héél Nederlands beeld. Zelfs de hoogspanningspalen in de verte hebben iets van schoonheid. Als windgeneratoren zorgvuldig geplaatst zijn, in een nette rij, dan verstoren ze mijn beleving van het landschap niet. Het geluid van de Ringweg-Oost, nog geen vijf kilometer hier vandaan, kan ik negeren. Concentreer me liever op de kinderen hier. Niemand doet moeilijk, deze plek is kindvriendelijk. Een strandje waar ze nu aan het zwemmen zijn. Van de winter schaatste ik voor het eerst hier met onze zoon; hij voetbalt nu in het park aan de overkant van het water.

Als kind herinner ik me de algemene begraafplaats aan

de Vergierdeweg in Haarlem. Graven kijken, soms met foto's, en kindergraven. Op zondag gingen we daar altijd wandelen met mijn moeder. Mijn funeraire belangstelling is relatief beperkt. Wel organiseerde ik een studiereis naar Britse en Duitse oorlogsbegraafplaatsen in Vlaanderen. De Engelse zijn die van de overwinnaar, de Duitse begraafplaatsen zijn soberder en somberder. De Eerste Wereldoorlog heeft mijn bijzondere belangstelling. Als hoofdredacteur van *Op lemen voeten* leg ik nadruk op ruimte, landschap en op groen. Ik wijs lezers op het gebruik van vitamine G van groen in combinatie met vitamine B van beleving. Wat je ziet en waarneemt, hoe werkt dat in op je gevoel. Wat doen kleuren met je? Zoals we hier zitten, wat doen geluiden met ons? Als ik het samenvat, mijn 'plek' is meer het landschappelijke, de open ruimte.'

Jannes H. Mulder

Elke begraafplaats vertelt een eigen verhaal

Prachtige natuur, een grote variëteit aan bomen, bloeiende rododendrons, fluitende vogels, spelende eekhoortjes, kilometers wandelpaden. Ik wandel en ik geniet. Dan zie ik een beeld, nog meer beelden. Waar ben ik? In een wandelpark, een beeldentuin, een openluchtmuseum? Nee, op een begraafplaats: Friedhof Ohlsdorf in Hamburg, met vierhonderd hectaren de grootste begraafplaats van Europa. Een wegennet van zeventien kilometer en twee buslijnen ontsluiten de begraafplaats. Ook over het Zentralfriedhof in Wenen, met 250 hectaren in grootte de tweede begraafplaats van Europa, loopt een buslijn.

Een begraafplaats is een stenen archief dat het verhaal vertelt van de gemeenschap die er begraven ligt en die er begraaft. Wie bij het bezoeken van een land een volk wil begrijpen met zijn gebruiken, gewoonten, cultuur, kunst en geschiedenis, mag de begraafplaatsen niet overslaan. Graftekens kunnen belangrijke monumenten zijn door de personen die er begraven liggen, door hun vormgeving, materiaalgebruik of doordat zij een bepaald tijdsbeeld weergeven. Cultuurhistorisch gezien weerspiegelen de grafmonumenten met hun architectuur, hun teksten en symbolen hoe mensen door de jaren heen met de dood en de doden zijn omgegaan. Op enkele hectaren speelt het programma 'Tussen kunst en kitsch' zich voor onze ogen af.

Oudere begraafplaatsen zijn dikwijls aangelegd als park en hebben een bijzondere, geheel eigen flora en fauna. En vaak zijn de laatste rustplaatsen ook oases van rust en bezinning te midden van de hectiek van de omringende stad. Elke tijd, elke plaats, elk volk en elke cultuur heeft

Op begraafplaatsen in Noord-Europa ligt de nadruk op de natuur

zijn eigen gewoonten en normen. Dat geldt ook voor begraven en begraafplaatsen. Rondreizend door Europa valt al bij de poort van de begraafplaats op dat ieder land zijn eigen begraaftaal spreekt. Tussen de begraafplaatsen in Zuid- en Noord-Europa is een duidelijk verschil: groen en grijs ofwel natuur en steen.

Zuid-Europa: dodensteden

In Zuid-Europa ligt het accent veel meer op steen, waarin de herinnering aan de overledene wordt bewaard.

In Frankrijk zijn de rustplaatsen familiegraven, bestaande uit de combinatie van een staande en een liggende steen. De steen aan het hoofdeinde vermeldt de naam van de familie met daaronder de namen van de overledenen. Op de deksteen staan porseleinen bloemen, stenen boeken en marmeren plaquettes, de 'geschenken' voor de dode.

In Spanje, maar ook in Italië zijn de begraafplaatsen vaak dodensteden. De grond is er vaak zo hard en droog dat men niet in, maar boven de grond graven opricht: huisjes met laatjes waarin de doden worden geschoven. De huisjes vormen straatjes, de straatjes een stad: een dodenstad. De ommuring van de begraafplaats bestaat uit een miniatuur flatgebouw voor de doden.

In Italië is de dood een tragedie en de begraafplaats het theater, waar men een drama opvoert met levensgrote beeldhouwwerken: een vrouw klopt op de hemelpoort, een kind wordt opgeheven naar haar overleden vader, de familie knielt wenend voor het graf van haar gestorven dierbare. Hoe zuidelijker, hoe katholieker, des te gevarieerder de begraafplaatsen worden.

Er zijn ook grensgevallen. Zwitserland heeft veel buurlanden. Op de begraafplaatsen tref je Duitse bloembedden, Italiaanse lantaarntjes en Oostenrijkse afdakjes van hout aan.

In Duitsland zijn de graven bloembedden

In Groot-Brittannië zijn begraafplaatsen dodenweitjes

Noord-Europa: dodentuinen

In Noord-Europa ligt de nadruk op de natuur. De wens om na de dood terug te keren naar de natuur komt tot uiting in 'dodentuinen', waar beplanting een belangrijke rol speelt.

Duitse graven zijn bloembedden. Rechtopstaande grafstenen met daarvoor een bloembed en soms een omheining van stenen banden kenmerken de begraafplaatsen; met de seizoenen wisselt de grafbedekking: viooltjes, begonia's, heide, dennentakken.

Britten zijn traditioneel, behoudend en cultiveren hun grasperken. Deze eigenschappen zijn terug te vinden op de begraafplaatsen. Het zijn dodenweitjes rond een kerk met verweerde stenen. 'Go to grass' is zelfs synoniem voor sterven.

In Oostenrijk zie je op veel begraafplaatsen grafkruisen van hout met een afdakje of smeedijzer in sierlijke krullen. Het zijn materialen en producten die ter plaatse veel voorkomen of die nog ambachtelijk gemaakt worden.

In De Baltische Staten liggen de graven in 'kamertjes', die traditioneel omgeven zijn door een hegje van dwergmispel; daarbinnen bevinden zich de grafsteen of grafstenen,

Hoe zuidelijker, des te gevarieerder de begraafplaatsen worden

een bloembak en een zitbankje.

Nederland is wat grafcultuur betreft over het algemeen somber en sober. Hier spreekt heel duidelijk het calvinisme een woordje mee: pas op het Einde der Tijden zullen de doden uit hun graven verrijzen en geoordeeld worden, leg er voorlopig maar een zware steen op. Soms geven alleen paaltjes met een nummer de grafplaatsen aan.

Meerwaarde

Het hele brede scala van begraven en cremeren komt in dit nummer aan bod: grote begraafplaatsen in steden, kerkhoven op het platteland, natuurbegraafplaatsen, grafheuvels uit de prehistorie en crematoria. Het geeft aan hoe groot de verscheidenheid van de funeraire cultuur is. Begraafplaatsen verschillen niet alleen van land tot land, maar zelfs van begraafplaats tot begraafplaats. Loop een kwartier rond over een willekeurige begraafplaats en kijk. Al snel begint iets specifiek op te vallen, omdat het herhaaldelijk voorkomt. Het kan een object op het graf zijn, zoals een wijwaterbakje of een lantaarntje, het kan een tekst, een spreuk of een symbool op de grafsteen zijn, het kan het materiaal van het grafteken zijn, zoals een glazen grafmonument. Mensen conformeren zich graag aan anderen en zo ontstaat een trend.

Die meerwaarde, maar ook vele andere dingen maken een bezoek aan een begraafplaats boeiend. Voor natuurliefhebbers als vogelaars, dendrologen, entomologen en andere natuurologen is een begraafplaats een lustoord; kunstliefhebbers vinden er kunstwerken uit alle stijlperiodes; een fotograaf kan er romantische

plaatjes schieten en een liefhebber van gedichten kan er poëtische ontboezemingen lezen. Al die meerwaarden, flora en fauna, kunst en architectuur, teksten en symbolen, genealogie en heraldiek, religieuze verscheidenheid, maken duidelijk dat een begraafplaats meer is dan een plaats om doden te begraven. Een begraafplaats is een plaats voor doden én levenden.

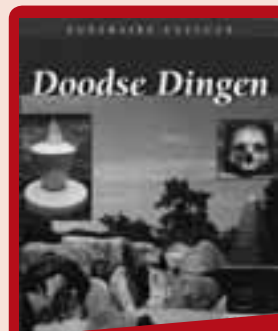
Rindert Brouwer

Aanbieding voor lezers van Op lemen voeten

Nu tot 1 januari 2011 voor slechts **€ 22,50**. Als welkomstgeschenk ontvangt u bovendien het boekje **Doodse Dingen** van historicus en hoofdredacteur Wim Cappers. Deze inleiding geeft een historisch overzicht en plaatst funeraire monumenten in een cultuurlandschap.

Vul s.v.p uw gegevens in op de website www.terebinth.nl/aanmelden als lid, met de code OLV.

**Word lid van de Vereniging voor
funeraire cultuur De Terebinth!**

Wandelen langs hemels en wereldlijk erfgoed

In 1592 beschreef kanunnik Jan Mersman de Oud-Munsterkerk in Utrecht. Hij besteedde aandacht aan de glas-in-loodramen, de relieken, herinneringsobjecten en de begraven bisschoppen. Mersman had een goede reden voor de inventarisatie: tijdens de protestantse Reformatie was de kapittelkerk in de jaren 1587-1588 gesloopt.

Terwijl de kerk niet meer te bezichtigen is, geeft het geschrift inzicht in de Middeleeuwse herinneringscultuur. Dat is het onderwerp van de bundel *Care for the here and the hereafter*. Het boek is geredigeerd door de Utrechtse kunsthistorica Truus van Bueren. Zij was in 1999 al verantwoordelijk voor de redactie van de catalogus *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen*, dat een gelijksoortig onderwerp behandelde. Voor het beantwoorden van de vraag hoe overledenen in de Middeleeuwen werden herinnerd maken de voornamelijk Utrechtse onderzoekers gebruik van materiële bronnen. Het gaat daarbij niet alleen om bekende voorwerpen als grafbedekkingen en herinneringsplaquettes maar ook om minder voor de hand liggende objecten als altaren, altaarstukken, schilderijen bestaande uit een rij portretten, baarkleden, glas-in-loodramen, een memoriaalboek, borden met namen van overledenen, dodenlijsten, miniaturen in handschriften en rekeningen van herinneringsobjecten.

Daarnaast wijzen enkele auteurs op het belang van immateriële bronnen als de begrafenis, de liturgie, muziekstukken en gezamenlijke maaltijden voor de herinnering aan de doden. De bronnen zijn oorspronkelijk afkomstig uit kerken in steden als Odense, Nürnberg, Durham, Haarlem, Breda en vooral Utrecht. De artikelen laten zien wie de herinnering levend hield, wat hij of zij daarvoor deed, wie er werd herinnerd, hoe de makers heetten en wat de reactie van het publiek was.

In de hoogtijdagen van het christendom riep de herinnering aan de gestorvenen in de eerste plaats op tot gebed voor het zielenheil. Sinds de veertiende eeuw hielden de voorwerpen en de immateriële getuigenissen ook de herinnering aan de overledenen in het hier en nu levend. Afbeeldingen van wapens, kwartierstaten en de openvolging van portretten legden de wereldlijke status van de overledenen vast en stelden de continuïteit van een dynastie, een familie, een bisschopszetel of een kapittel veilig. Het boek is geen gemakkelijke kost. De artikelen zijn in het Engels of het Duits geschreven of vertaald. Vanwege het wetenschappelijke karakter wordt soms veel tijd besteed aan bronnenkritiek en het ontkrachten van mythes. Het was het betoog ten goede gekomen als deze opmerkingen een plek hadden gekregen in het toch al uitvoerige notenapparaat. De publicatie bevat verder literatuurlij-

ten en registers op personen en plaatsen. De vele foto's met onderschriften vergroten de toegankelijkheid van het boek aanmerkelijk.

In de artikelen klinkt de onderzoekstraditie van de auteurs door. Het merendeel heeft een kunsthistorische achtergrond. Terecht hebben zij zich losgemaakt van de eenzijdige gerichtheid op kunst met een hoofdletter en maken gebruik van bronnen zonder kunstwaarde. Bovendien bestuderen de onderzoekers verschillende soorten bronnen in onderlinge samenhang. Hiervoor introduceren enkelen het begrip Gesamtkunstwerk. In deze Duitse muziekterm klinkt toch weer de gerichtheid op de kunsten door terwijl de onderling verbonden bronnen in de eerste plaats een functie hebben in de herinneringscultus. Tijdens de Beeldenstorm door de hervormden in de zestiende eeuw en de vernielingen van elite uitingen door de Bataven aan het eind van de achttiende eeuw is het nodige verdwenen. Gelukkig zijn veel herinneringsobjecten in veiligheid gebracht. Wie nu door kerken en musea wandelt, ziet tal van voorwerpen op het terrein van de funeraire cultuur. Verdiepen wandelaars zich daarnaast in deze interessante en fraaie bundel, dan kunnen zij de voorwerpen ook in hun historische context plaatsen.

Wim Cappers

Bueren, T. van in samenwerking met Leerdam, A. van, ed.: *Care for the here and hereafter: memoria, art and ritual in the Middle Ages* (Turnhout: Brepols Publishers n.v., Begijnhof 67, B-2300 Turnhout, België, 2005, ISBN 2-503-51508-8, 332 blz., € 100,70). Leden van De Terebinth kunnen het boek tot 31 december 2009 schriftelijk of via orders@brepols.net bij de uitgever bestellen voor € 60,- inclusief toezending.

Lees- en mediatip

Veel boeken over rouwverwerking, maar nauwelijks wat over wat er allemaal geregeld moet worden rond een overlijden. De inmiddels 82-jarige Aaktje Wouda stelde zelf een boek en een losbladige versie samen. Met regelingen rond erven

tot praktische tips als: beveilig het huis tijdens een uitvaart. Wouda, A.A.: *Doodeerlijk, handleiding betreffende maatregelen voor en na het overlijden* (Assen: uitgeverij Servo, 2009, ISBN 978-90-5786-0911, 141 blz., € 24,95/ 22,50 losbladig)

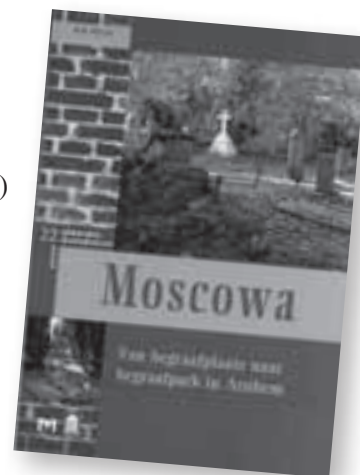
De betrekkelijkheid van canons

Kort na Speijdel's boek met tekeningen is er weer een boek over de Arnhemse begraafplaats Moscowa verschenen. Hoewel de historische ontwikkeling enkele malen kort aan de orde komt, overlapt de auteur vrijwel nergens de publicatie die A.J. van Dissel in 1992 schreef over de geschiedenis van deze begraafplaats. Potjer legt het accent op de vervolgjaren en zoekt in hedendaagse ontwikkelingen parallellen met het verleden. Sinds 2006 afficheert Moscowa zich als begraafpark en benadrukt de cultuurhistorische, landschappelijke en recreatieve waarde. Ook de in Engelse landschapsstijl aangelegde begraafplaatsen in de 19de eeuw hadden een recreatieve waarde, zij het wat meer in melancholische zin dan tegenwoordig. In de loop van de 20ste eeuw raakte de wandelfunctie langzaam uit het zicht. De gemeente Arnhem motiveerde haar beslissing om geen gratis water aan de begraafplaats te verstrekken met het argument, dat het geen openbaar plantsoen was. En de Vereniging van Nederlandse Gemeenten adviseerde in 1951 begraafplaatsen niet tot een park te maken. Maar in het vierde kwart van de 20ste eeuw kwam de recreatieve functie weer in beeld. Hoofdstuk vijf gaat over de historische waarde van grafmonumenten. Welke monumenten moet je bewaren en waarom? Potjer vergelijkt drie inventarisaties van het centrale rooms-katholieke deel, het zogenoemde Boer-

booms rond: van Van Dissel (1991-1992), het Monumenten Adviesbureau (1994) en het Gelders Archief (2006). Slechts over zes monumenten waren ze het alle drie eens. Het geeft in een notendop de moeilijkheid weer om tot een eensluidende canon te komen, die dan ook nog over pakweg vijftien of vijftig jaar eensgezind wordt omarmd.

Rita Hulsman

Potjer, M.R.: *Moscowa. Van begraafplaats naar begraafpark in Arnhem*. (Utrecht: Uitgeverij Matrij, 2009, ISBN 978 90 5345 382 7, 80 blz., € 9,95)

Een begraafplaats als bomenpark

Bomen zorgen voor natuurschoon. Soms brengen ze andere vruchten voort. Dat is gebeurd bij het bomenpark van De Nieuwe Ooster in Amsterdam. De begraafplaats is in 1889 ontworpen door tuinarchitect L.A. Springer die een lieflijk wandelpark voor ogen stond. Daarnaast wilde de tuinarchitect een arboretum stichten.

Deze idealen zijn nu gezamenlijk verwezenlijkt. Uit enthousiasme voor het bomenbestand op de begraafplaats richtte Johan Mullenders in 2007 de Stichting Arboretum De Nieuwe Ooster op. Twee jaar later heeft hij met anderen een publicatie over het bomenpark gemaakt.

De wandelaar kan dit handzame boekje makkelijk meenemen en kiezen uit drie wandelroutes langs de mooiste en interessantste bomen. Een plattegrond, korte, leesbare teksten en veel kleurenfoto's geven informatie over flora én fauna. Een enkele keer wordt een link gelegd met de grafcultuur. Zo kunnen onder een rode beuk geen graven worden gemaakt vanwege het enorme wortelstelsel.

Aangezien ook een boom kan sterven, hebben in 2004 zes nakomelingen van de zieke Anne Frank-kastanje een plek gekregen op De Nieuwe Ooster.

Zittend op een bank kan de wandelaar de korte artikelen en columns lezen van onder meer Karina Wolkers. Zij is beschermvrouwe van de stichting en ze beschrijft hoe haar man Jan ooit stiekem een stekje van de tulpenboom uit de Leidse hortus meenam. Nu rusten de stoffelijke

resten van enkele huisdieren en de as van deze schrijver, beeldend kunstenaar en natuurliefhebber onder zijn tulpenboom op Texel.

Het zal duidelijk zijn dat dit charmante boekje met liefde en kennis van zaken is gemaakt. Het is een aanrader voor elke liefhebber van natuur en funeraire cultuur. Bovendien verdient deze publicatie navolging op andere begraafparken. De Terebint wacht natuurlijk op het moment dat de grafboom uit Palestina waaraan onze vereniging haar naam heeft te danken, een plek krijgt in het arboretum.

Wim Cappers

Mullenders, J.: *Bomenpark De Nieuwe Ooster. Een bijzondere verzameling bomen tussen de graven*. Stichting Arboretum De Nieuwe Ooster (Leiden: Ginkgo, 2009, ISBN 978 90 71256 08 0, 126 blz., € 12,50)

In Enschede staat de mooiste synagoge

Hier goed zicht op de entree en koperen koepels van de synagoge

Op zondag 14 juni had Terebinthlid en inwoner van Enschede Puck Kooij een excursie georganiseerd naar de synagoge aan de Prinsenstraat en twee joodse begraafplaatsen in Enschede. Het werd een bijzondere dag: volgens de website is het gebouw 'de mooiste synagoge van West-Europa', en de toegangspoorten van de joodse begraafplaatsen gaan nog maar zelden open, een buitenkansje dus. En alles was goed voorbereid, er was zelfs een reader voor iedereen. Alleen de weergoden had Puck niet kunnen beïnvloeden: het regende pijpenstelen!

Gestart werd met koffie en koek in de ontvangstruimte annex winkel van de synagoge, hier zijn diverse voorwerpen en boeken te koop. Jaap Hartog van de Stichting synagoge Enschede en interimvoorzitter van de Nederlands-Israëlitische Gemeente Twente, leidde het gezelschap door het gebouw. Het is meer een complex dan een gebouw, met een school, kantoorruimte en badhuis (niet te bezichtigen). Nog steeds is het in gebruik door de Nederlands-Israëlitische Gemeente, die nu slechts zo'n zeventig leden telt.

In 1928 opende de synagoge, een ontwerp van de architect K.P.C. de Bazel, zijn deuren. De Bazel is vooral bekend geworden van het gebouw van de Nederlandsche Handel-Maatschappij aan de Vijzelstraat in Amsterdam, nu in gebruik als Stadsarchief. Wie daar is geweest, herkent ook in de synagoge de hand van deze architect: de buitenkant is sober en functioneel, de binnenkant is een prachtig harmonieus geheel, waar aan alles is gedacht, van de meubels tot de vormgeving van de lampen. Zo is in de synagoge in de deurkrukken de davidsster verwerkt.

De buitenkant van het gebouw kent ook oriëntaalse invloeden, vooral de koperen koepels, eerder vroegchristelijk dan joods. De Bazel heeft goed geluisterd naar zijn opdrachtgever: het gebouw moest mooier worden dan de nieuwe Mariakerk (!) en hij verwerkte in de maatvoering van het gebouw veel van de joodse getallenleer. Zo zijn de getallen 3, 4, 7 en 12 van belang (en is het meervoud van 3 en 4 weer 12 etcetera.). In de grote sjoel (de kern van het gebouw) is een grote koepel (blauw, de hemel, 18 meter doorsnee), met schilderingen van de 12 tekenen

van de dierenriem en de wapens van de 12 stammen van Israel. Later zien we sommige van deze wapens terug op de zerken op de begraafplaats. De schitterende glas-in-loodramen (rond en vierkant) laten voorstellingen zien van onder meer de tien geboden en joodse feestdagen. Na de synagoge bracht het gezelschap een bezoek aan de oude gesloten joodse begraafplaats aan de Kneedweg (geopend in 1841, gesloten in 1928). Op deze begraafplaats staan veel stèles met sierlijk gewelfde bovenkant. Het patina dat zich in de loop der decennia op de stenen heeft gevormd, verhoogt de schoonheid. De fraai gehakte letters, zowel verdiept als verheven, tonen vakwerk. De nog in gebruik zijnde begraafplaats aan de Noordesmarkerrondweg werd geopend in 1928. Op meerdere stèles zijn gruwelijke toevoegingen aangebracht: omgebracht in Auschwitz, door de bezetter vermoord in Mauthausen, omgekomen in Sobibor. Op de sokkel van de gedenknaald achter aan op de begraafplaats staat te lezen: ter herinnering aan de meer dan 70 zusters en broeders in de rampjaren 1941-1942 ontvallen. Op het terrein staat een prachtig metaheerhuisje (bewassingshuisje) in de stijl van De Bazel, met mooie glas-in-loodramen. Schuilend voor de regen gaf Hartog hier een uitleg over het Joodse bewassingsritueel.

Liesbeth Vermeulen en Puck Kooij

Praktische informatie

De synagoge is iedere woensdag en zondag geopend van 11.00 tot 17.00 uur met uitzondering van joodse feestdagen. Toegang € 3,50.

Iedere zondag een instaprondleiding (€ 2,-),

www.synagoge-enschede.nl

Verder lezen:

Zuijlen, Frank van. (red.): *Joods leven in Enschede vanaf 1767*. Stichting Synagoge Enschede (Enschede: 2003, ISBN 10: 907 01 6280 6 - ISBN13: 978 90 7016 2801, 120 blz., € 29,50). Veel foto's en illustraties, zowel in kleur als zwart/wit.

Op de begraafplaats aan de Noord Esmarkerrondweg toont de linkerstèle de handen van de hogepriester, de letter sjen vormend: de eerste letter van een van de namen voor God. De hebreeuwse tekst (vijf letters) betekent: moge zijn/haar ziel verbonden zijn in de bundel des levens

Naar Noord-Limburg met SFEL

De nog niet zo lang geleden opgerichte Stichting Funerair Erfgoed Limburg (SFEL) organiseert op zaterdag 10 oktober haar eerste excursie voor leden van De Terebinth. Een mooie gelegenheid voor SFEL om zich te presenteren en voor de leden van De Terebinth om nader kennis te maken met het funeraire erfgoed van Limburg. Van Noord-Limburg om precies te zijn. De excursie gaat namelijk naar de algemene begraafplaatsen in Venlo en Tegelen en de Duitse oorlogsbegraafplaats in Ysselsteyn. In Venlo en Tegelen zijn onder andere veel graven van keramiek te vinden. De oorlogsbegraafplaats in Ysselsteyn is met haar ruim 31.500 graven de grootste van Nederland. Ter vergelijking: op de oorlogsbegraafplaats in Margraten bevinden zich zo'n achtduizend graven. De rondleidingen worden gegeven door Guus Rüsing, secretaris van SFEL en regiovertegenwoordiger van De Terebinth. Als lunch krijgt u een originele Limburgse koffietafel zoals die vroeger bij begrafenissen in Limburg werd geserveerd.

Datum

zaterdag 10 oktober

Plaatsen

Venlo, Tegelen en Ysselsteyn

Tijd

We starten om 11.00 uur bij NS-station Venlo. Vanaf hier gaan we per bus naar de begraafplaatsen. Na afloop zet de chauffeur u ook weer af op het station.

Programma

11.15 uur: bezoek gemeentelijke begraafplaats Venlo
12.30 uur: bezoek gemeentelijke begraafplaats Tegelen
13.15 uur: Limburgse koffietafel in Tegelen
14.30 uur: bezoek Duitse oorlogsbegraafplaats Ysselsteyn
15.30 uur: einde, deelnemers worden per bus naar NS-station Venlo gebracht

Inlichtingen

Maaïke Frencken, telefoon 0475-399277 of sfel@hklimburg.nl.

Deelnemers

Maximaal vijftig personen

Aanmelden

Vóór 1 oktober bij Maaïke Frencken, telefoon 0475-399277 of sfel@hklimburg.nl.

Kosten

€ 12,50 per persoon. Dit bedrag vóór 5 oktober overmaken op rekeningnummer 1483.25.289 (Rabobank) van Stichting Funerair Erfgoed Limburg te Roermond onder vermelding van excursie 10 oktober.

Op de dag van de excursie zijn wij mobiel bereikbaar onder 06-29578878 of 06-15157526.

Excursie Terschelling: verongelukten en verdronkenen

Onder leiding van Teunis Schol maakten we met ons twaalfen in mei een prachtige funeraire fietstocht over Terschelling. De sfeer was direct gezet, want onder een kop koffie in de Walvis lasen we de volgende tekst op de gevel:

*Hier spreekt men sterke taal
Maar bedenk daarbij allemaal
Eén geschiedenis is echt waar
Dit geschiede meer dan 100 jaar.*

Teunis Schol is bekend van *Dodenakkers op Terschelling*; wandelen langs de eilander historie in steen. Dit boekje met prachtige illustraties van Eke van Mansvelt is verkrijgbaar bij de zogenoemde Boekenboer in West-Terschelling. Onze tocht begon bij de militaire begraafplaats waar de Duitsers in 1942 respectvol de eerste verongelukte Engelse vlieger begroeven. Grenzend aan dit zogenoemde Engelse Kerkhof ligt de nieuwe begraafplaats aan de Longway van 1948. Dit is een natuurbegraafplaats, gelegen in een dennenbos waar alleen hoogst noodzakelijk bomen worden geroid.

Vervolgens fietsten we naar Hoorn. De plaatselijke kerk is van 1225 en de oudst aanwezige grafsteen van 1611. Nog

steeds worden hier de doden naar oud christelijke traditie in oost-west houding begraven. Veel mensen liggen er met een in steen gehouwen verhaal. Zoals Geertje Iemkes de Boer met haar in 1886 aan 'keelsjeekte' overleden drie kinderen. Roerende grafgedichten kwamen we ook tegen op 't Stryper kerkhof. De voorgeschiedenis van dit kerkhof staat boeiend beschreven in Schol's boekje. Op de volgende begraafplaats achter vuurtoren Brandaris liggen veel onbekende drenkelingen en weldoeners, waaronder die van de burgermeester – strandvonder Pierre Eschauer van 1807. Wim Vlaanderen bedankte namens de deelnemers Teunis voor zijn uitstekende rondleiding. Al met al een zeer geslaagde excursie!

Jan Mulder

*Het verdriet over de dood
van een kind*

In het voetspoor van de Moderne Devoten

Deze wandeling verbindt de Grote Kerk, het oudste kerkhof van Zwolle, met Kranenburg, de nieuwste begraafplaats aan de rand van de stad. Toen begraven in de stad verboden werd, moesten de Zwollenaren hun doden naar het 'Nieuwe Kerkhof' aan de Meppelerstraatweg brengen.

Gedenkzuil met gesluierde urn op de grafkelder van schrijver Rhijnvis Feith op de gemeentelijke begraafplaats aan de Meppelerstraatweg. Hij werd hier in 1825 herbegraven

De Grote of St.-Michaëlskerk vormt het startpunt van de wandeltocht langs de vier grote Zwolse begraafplaatsen. In en rond de kerk, die in de 15de eeuw haar huidige omvang kreeg, werden tot 1827 de doden begraven. Welgestelde stadsbewoners kregen een laatste rustplaats in de kerk, de armen op het kerkhof: een ommuurde hof rond de kerk. De kerkvloer bestaat uit een mozaïek van zerken en delen van zerken. Langs de wand hangt een rouwbord, het enige dat in Zwolle bewaard is gebleven.

Het kerkhof van de nabijgelegen 14de-eeuwse Onze-Lieve-Vrouwekerk aan de Ossenmarkt werd een jaar na de inwijding van de kerk in gebruik genomen. Hier vond ook de beestenmarkt plaats. In het begin van de 19de eeuw kreeg de kerk een nieuwe vloer, waarbij de graven werden geruimd. Op Pinksterzondag 4 juni 2006 werd de reliekschrijn met het gebeente van de priester en mysticus Thomas van Kempen (zie kadertekst) overgebracht van de gesloten Michaëlkerk naar de Basiliek van Onze-Lieve-Vrouwe Tenhemelopneming.

Langs de Meppelerstraatweg

Via de Thomas a Kempisstraat lopen we, in het voetspoor van Geert Grote en zijn metgezellen, de binnenstad uit richting Overijsselse Vecht. Achter een bescheiden hek

ligt de Algemene Begraafplaats Meppelerstraatweg, een rijksmonument. Lieten veel gemeenten de nieuwe buiten-begraafplaatsen door een landschapsarchitect ontwerpen, Zwolle koos voor een sobere aanleg. In 1825 werd de dichter Rhijnvis Feith, die een jaar eerder nog in de Grote Kerk was begraven, overgebracht naar het 'Nieuwe Kerkhof' om deze niet erg gewilde – de Zwollenaren lieten zich het liefst nog steeds in de kerk begraven – dodenakker meer klandizie te bezorgen. Hij kreeg een fraai grafmonument in de vorm van een afgeknotte obelisk met een gesluierde urn. Na 185 jaar oogt de begraafplaats, die sinds 1954 gesloten is voor de uitgifte van nieuwe graven, als een weelderig arboretum.

Evenals de Algemene Begraafplaats ligt het naburige Rooms Katholiek Kerkhof ingeklemd tussen de nieuwe stadsuitbreidingen. De opening van het kerkhof in 1841 verhoogde het zelfbewustzijn van de eeuwenlang achtergestelde katholieke gemeenschap. De restauratie van de bakstenen ommuring en de dichtgetimmerde Michaëlkerk geven het kerkhof een rommelig aanzien, maar eenmaal binnen de toegangspoort trekken direct het blinkende gietijzeren kruisbeeld en de gerestaureerde kapel de aandacht. Direct links van de poort staat het baarhuisje met daarachter, tegen de ommuring, een klein 'museum' met oude grafstenen en kruizen. Het contrast met de naastgelegen Algemene is groot: hier staan nauwelijks bomen of opvallende losstaande grafmonumenten. De begraafplaats laat zich lezen als een sociale atlas: rond de kapel werden de religieuzen en de burgerlijke elite van de stad begraven. Hoe lager de sociale status, des te verder werd men van de kapel begraven met als 'dieptepunt' de ongewijde aarde bij de muur naast de toegangspoort. Hier werden zelfmoordenaars en ongedoopte kinderen begraven. Het nieuwe deel buiten de oude muur is een ontwerp van landschapsarchitect Ada Wille.

De steenanjer is een zeldzame, beschermde plant die bloeit op Bergklooster en Kranenburg. De oude benaming luidt Zwolse anjer

Kranenburg

Voor de oudste en de nieuwste begraafplaats van Zwolle lopen we de stad verder uit. Beide begraafplaatsen liggen verscholen achter het talud van de A28. Toen de Algemene Begraafplaats vol dreigde te raken, besloot de gemeente de havezate Kranenburg aan de oostzijde van de stad in te richten als begraafplaats. Louis Copijn, telg uit een beroemde familie van landschapsarchitecten, ontwierp een 'gravenpark' in een mengeling van stijlen en met een voorkeur voor ellipsen en cirkels. Kranenburg wekt de illusie van een groot stadspark met een idyllisch gelegen vijver, een groot grasveld en dichtbegroeide bossen. Pas als je de slingerende paden van het bos betreedt zie je de eerste graven. Veel graven zijn overwoekerd door de beplanting en de grafstenen ogen bescheiden. Het 'Bosgedeelte', de uitbreiding uit de jaren zeventig van de vorige eeuw, versterkt het bosgevoel. Daarentegen heeft het Hagenpark met zijn vakken van haagbeuken een meer open karakter. Kranenburg bevat ook een noviteit. Rond een vijver zijn vier grafwanden opgetrokken waar in totaal 360 overledenen bovengronds begraven kunnen worden.

Niet ver van het crematorium staat op de plek van de voormalige havezate het nieuwe uitvaartcentrum. Het vormt een geslaagde combinatie van een monumentaal pand en nieuwbouw waarvan de as wordt gevormd door een overdekte 'straat'.

Bergklooster

Via een binnenpad bereiken we Bergklooster, de oudste begraafplaats van Zwolle die nog steeds in gebruik is. Je voelt hier direct een andere sfeer; je betreedt een plek met een lange geschiedenis. De begraafplaats oogt door het ontbreken van grote grafmonumenten en gepolijste stèles sober. Het wekt de indruk van een kerkhof rond een Engels plattelandskerkje. Bij de bouw van het klooster op de Nemelerberg, een rivierduin langs de Vecht, werd ook een kerkhof ingericht. Na de Reformatie werd het 'bergklooster' in 1572 gesloten en negen jaar later afgebroken. Het oude kloosterkerkhof bleef echter in gebruik. De oudste zerk bedekt het graf van Jan Mullert, heer van Kranenburg, en dateert van 1540. De steen ligt op zijn oorspronkelijke plaats in de – nu verdwenen – kloosterkerk. Bij graafwerkzaamheden worden nog regelmatig archeologische vondsten gedaan. Een deel hiervan ligt opgeslagen in de schuur die als klein funerair museum fungeert. Bergklooster is geen natuurbegraafplaats maar wordt wel op een natuurlijke, ecologische wijze beheerd. Op twee oudere grafvelden

Cover wandelboekje Kranenburg

wordt minder intensief gemaaid waardoor de flora zich beter kan ontwikkelen. Dat levert zeldzame planten op als Zwolse anjer, duifkruid, voorjaarsganzerik en zandblauwtjes. Ook de knoflookpad houdt zich op in het losse zand op de begraafplaats. De wandeling langs de vier Zwolse begraafplaatsen eindigt waardig bij het monument van Thomas a Kempis bij de ingang. Het staat waarschijnlijk op een oude funderingsmuur van de kloosterkerk.

Moderne Devotie:

Geert Grote en Thomas a Kempis

In het laatste kwart van de 14de eeuw ontwikkelde zich een nieuwe christelijke gemeenschap: de broeders en zusters van het gemene leven. Het was de tijd van de Moderne Devotie, die in Deventer rond de persoon van Geert Grote (1340-1384) was ontstaan. Thomas van Kempen, beter bekend als Thomas a Kempis, leefde en werkte een groot deel van zijn leven in het Agnietenklooster op de Nemelerberg. Na zijn dood op 25 juli 1471 werd hij begraven in de kruisgang van het kloosterhof. Twee eeuwen later werd zijn gebeente uit vrees voor de plunderende protestanten opgegraven en in een reliekschrijn in veiligheid gebracht.

Bartho Hendriksen

Met dank aan Sytze de Boer en Bert Pierik

Praktische informatie

Grote of Sint-Michaëlskerk

Grote Markt, open: mei-okt ma 13.30-16.30 uur, di-za 11-16.30 uur.

Basiliek Onze-Lieve-Vrouw ten Hemelopneming Ossenmarkt, www.olvbasiliek-zwolle.org, open: mei-okt ma 13.30-16.30 uur, di-za 11.00-16.30 uur.

Begraafplaats Bergklooster, Bergkloosterweg, www.bergklooster.nl

Gemeentelijke begraafplaats Kranenburg, Kranenburgerweg 5

Gemeentelijke begraafplaats Meppelerstraatweg, Meppelerstraatweg

Rooms Katholieke Kerkhof, Bisschop Willebrandlaan 62

NB: alle begraafplaatsen zijn open van zonsopgang tot zonsondergang behalve het R.K. Kerkhof: open: dag. 9.00-17.30 uur

Literatuur

Wandelen op Kranenburg. Langs bijzondere plekken en monumenten. *Stilstaan*, 75 jaar Kranenburg. Uitgave Gemeente Zwolle. Een wandelroute met de opwekkende titel *De paden op de lanen in* leidt de bezoekers langs bijzondere plekken en monumenten op de begraafplaats. De brochures zijn verkrijgbaar bij de beheerder op de begraafplaats of via www.zwolle.nl

Boer, S. de: *Zwolle*. Reeks Funeraire Cultuur (Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2002, ISBN 90-5911-018-8, 64 blz., € 5,-) Bestellen via www.terebinth.nl

Hoe de duivel verdween uit Jorwert

In het weidse Friese land vallen de vele kerktorens goed op. Gelegen op terpen met eromheen kleine kerkhoven in het groen vormen ze een karakteristiek beeld in de gemeente Littenseradiel. Die kerkhoven zijn op zich ook weer kleine landschappen met een heel eigen verhaal. Geschiedenis, symboliek en cultuur worden zichtbaar in de kleine kerkjes en op de kerkhoven van deze gemeente, met maar liefst 29 dorpen en dorpjes.

Een begraafplaats met uitzicht op het Friese landschap

In Littenseradiel lopen middeleeuwse dijken en zelfs een oude zeedijk. Daaruit is iets van de geschiedenis van het land op te maken. Ooit lag dit land aan de Middellzee die diep in het Friese land doordrong. Het water bracht dagelijks twee maal een vers laagje klei. Wonen kon alleen op zelf opgeworpen terpen. Vanaf de 10de eeuw werden delen van het land bedijkt en uiteindelijk werd in de 13de eeuw ook de Middellzee ingepolderd. Het kleigebied dat zo ontstond was zeer vruchtbaar en uitermate geschikt voor veeteelt. Gebrekkige afwatering maakte het wonen op terpen nog steeds noodzakelijk, maar de vaarten en sloten waren ideaal voor lokaal en regionaal vervoer. Al in de Middeleeuwen bouwde men hier kerken waar in en omheen werd begraven.

Het water is allang niet meer zo nadrukkelijk aanwezig, laat staan de zee. Toch biedt het vlakke land een uitzicht alsof je je in een groene zee waant met de dorpen als schepen om je heen.

Titel en status

De kerken in het gebied zijn nogal gevarieerd in verschijning en ook qua interieur. Altijd is er in en bij de kerken begraven. Sinds de vroege 19de eeuw niet meer in de kerk, maar er zijn nog veel verwijzingen die aan dat gebruik herinneren. In de Franse tijd zijn uit de kerken echter veel wapen- en rouwborden verdwenen die herinnerden aan de adel. Op zerken werden verwijzingen naar titel en status weggehakt. Maar in de kerk van Jorwert ligt op de vloer nog een groot aantal 17de- en 18de-eeuwse zerken. In het

koor is een opvallend grote hardstenen zerk te zien voor Johannes Nauta van Hesens († 1658) in de renaissancestijl. De state waar hij woonde is er niet meer, maar het buurtschap waar de tocht na Jorwert doorheen voert heeft nog steeds die naam.

Rondom de forse kerk van Jorwert ligt het kerkhof. Hier is God duidelijk nog niet verdwenen. De palmtak op de grafstenen verwijst vaak naar de overwinning op de dood door en in Christus. Een verwijzing naar rouw en verdriet zien we terug in de treurboom. Dat de duivel kennelijk lang heeft rondgezworven in Jorwert is op te maken uit de opzet van het kerkhof: een dubbele haag, omzoomd met bomen, rond het gehele kerkhof. Daartussen een grindpad waarop zich in het verleden een middeleeuws ritueel afspeelde. Voorafgaand aan een begrafenis liep men onder het luiden van de klok drie maal rond de kerk. Als de drie cirkels waren voltooid bracht men de dode naar zijn graf. Dit werd begeleid door het gelui van de klokken. Die maakten zoveel lawaai dat de duivel zich niet kon oriënteren. Hiermee werd hij op een dwaalspoor gebracht. Daarmee was het zielenheil van de dode gewaarborgd. Misschien is juist de duivel wel verdwenen uit Jorwert!

Dubbele haag

Op alle kerkhoven is een pad rond de kerk te vinden, maar niet overal met een dubbele haag. Veel terpen zijn overigens in de loop van de 19de eeuw afgegraven voor de vruchtbare terpaarde. Dat is goed te zien in Weidum. Bij het naderen van de kerk ziet men links hoe de flank van

Op het kerkhof van Jellum staat deze stèle, vol met symboliek waaronder de niet te missen treurboom

de terp afgegraven is Het kerkhof ligt zeker twee tot drie meter hoger. Op het kerkhof veel hardstenen zerken en stèles (zoals staande grafstenen worden genoemd). In de westhoek van het kerkhof staat een lijkenhuisje. Op zes van de kerkhoven uit deze wandeling staat nog zo'n huisje.

Hoewel het lijkenhuisje op het kerkhof van Weidum wat verwaarloosd is, is het wel een van de mooiere. Lijkenhuisjes waren na 1872 verplicht voor elke begraafplaats. Dat was een van de maatregelen uit die tijd om besmettelijke ziekten terug te dringen. De huisjes zijn echter niet vaak gebruikt omdat de besmettelijke ziekten van die tijd door allerlei maatregelen snel tot het verleden behoorden. Ze werden vooral gebruikt om onbekende doden op te baren of gewoon om de baar neer te zetten of er onderhoudsspullen op te slaan. De huisjes bestaan vaak uit een rechthoekig grondplan met een eenvoudig zadeldak, belegd met pannen. De meeste huisjes zijn van baksteen, maar her en der zijn ook nog wel houten exemplaren te vinden. Daar waren er ooit meer van, maar ze hebben de tand des tijds vaak niet doorstaan.

Het huisje in Weidum staat aan de rand van het kerkhof. Het heeft aan de voorzijde een dubbele deur met daarboven een rondvenster. Dat venster is geaccentueerd door afwijkend metselwerk. In het venster is een gietijzeren rooster aangebracht. In de achter- en zijmuren zijn ook rondvensters aangebracht. Het huisje in Bears lijkt er wel wat op, maar heeft andere accenten.

Particuliere graven

Het kerkhof van Weidum is niet de enige begraafplaats in het dorp. Wie langs het kerkhof doorloopt en het erf van de boerderij oploopt dat zich achter de kerk bevindt,

ziet rechts een fraaie poort op een dam. Achter het hek ligt de begraafplaats van de familie Buma, een oud Fries geslacht. De Buma's behoorden vanaf omstreeks 1800 tot het Friese patriciaat en in de 19de eeuw was de familie gelieerd aan voorname geslachten en adellijke families. De familie volgde de tradities van de adel. Zo lieten zij in het begin van de 19de eeuw een state bouwen in Weidum. Overleden familieleden werden in de kerk begraven, net als veel adellijke families dat deden. In 1826 kwam daar echter verandering in. Vier jaar voordat begraven in de kerk verboden werd, liet Bernhardus Buma nabij de kerk van Weidum een eigen begraafplaats aanleggen. Dat was de wens van zijn vrouw Rolina Maria Hora Siccama. Zij had op haar ziekbed aangegeven noch in de kerk noch op het kerkhof begraven te willen worden en zo werd Rolina hier op 19 februari 1826 als eerste ter aarde besteld. In de loop van de jaren daarna volgden vele familieleden en men hield de eigen begraafplaats zorgvuldig intact. Inmiddels is het een rijksmonument. Er liggen 59 zerken.

Een rijke struner

Op de kerkhoven op deze route is een beeld zichtbaar van het begraven in de voorgaande twee eeuwen, en her en der zijn nog oudere sporen zichtbaar zijn. Ook de allerlaatste vormen, want alle kerkhoven worden nog gebruikt. Het uitstapje naar Skillaerd is daarom zeker de moeite waard. Op dit kleine kerkhof vormt de kerktoren een overblijfsel van het laatmiddeleeuwse kerkje, dat in 1880 werd afgebroken. Naast de toren ligt een zerk uit 1680, jammer genoeg helemaal in stukken. Wat minder oud is de steen voor Rinse Sipma. Hij overleed in 1928, verdronken toen hij in een sloot was gelopen. Sipma was een zogenaamde 'struner', een zwerver. Hij kwam vaak bij de boeren in de buurt en verkocht dan wat spulletjes. Toen hij gevonden werd, bleek hij een aanzienlijke som geld bij zich te hebben. Daarvan heeft men toen een mooie steen opgericht.

Recenter zijn de stenen voor acht bemanningsleden van een Engelse bommenwerper die in 1943 in de polder van Mantgum neerstortte. Eén steen heeft geen naam en was bedoeld voor het achtste bemanningslid, dat nooit werd gevonden en misschien wel nooit heeft bestaan...

Leon Bok

Een zerk met een wapen

Van stadspark tot landgoed Westerveld

De route van deze wandeling van ongeveer vijftien kilometer brengt u langs vier historische begraafplaatsen, stuk voor stuk fraai en met een eigen karakter. Eén ervan ligt in Haarlem, de overige in het duingebied westelijk van de provinciehoofdstad.

Mausoleum aan de Kleverlaan

Ten noorden van NS-station Haarlem lag ooit de zelfstandige gemeente Schoten. De Haarlemse landschapsarchitect J.D. Zocher jr. ontwierp er aan het begin van de negentiende eeuw een begraafplaats. Aardige bijkomstigheid is dat Zocher daarvoor op dezelfde plek de voormalige buitenplaats Akendam bewoonde. In 1832 werd er aan de Kleverlaan voor het eerst begraven. Overigens lag de hoofdingang toen nog om de hoek aan de Schoterweg. Door de verschillende landschapsstijlen heeft de begraafplaats aan de Kleverlaan met zijn kronkelpaadjes, waterpartijen en historische bomen veel weg van een regulier stadspark. De begraafplaats is in zijn bestaan twee keer uitgebreid: in 1879 in noordelijke richting naar een ontwerp van Zocher en zijn zoon. Aan het begin van de 20ste eeuw was tuinarchitect Leonard Springer verantwoordelijk voor de westelijke uitbreiding.

Eén van de karakteristieken van de begraafplaats is het mausoleum, dat Jacques Leijh in 1893 bouwde. Dit imposante gebouw aan de noordzijde van het terrein herbergt grafkelders en wandgraven. In de aula worden uitvaartdiensten gehouden. Centraal op de begraafplaats, die inmiddels een beschermd monument is, ligt op een 'schiereiland' een kleine joodse begraafplaats met metaheerhuis (bewassingshuis).

Neie Kille

Een onoplettende wandelaar loopt er gemakkelijk aan voorbij. Verdekt achter een muur en in een waar woud van bomen en struiken ligt in Overveen de kleine joodse begraafplaats, die in 1797 werd aangelegd na een breuk binnen de joodse gemeenten. De 'Neie Kille' (Nieuwe Gemeente) uit Amsterdam scheidde zich toen af van de Hoogduitse Amsterdamse Joodse Gemeente. Honderd leden van de Neie Kille vonden er hun laatste rustplaats.

Begin 19de eeuw is rondom de begraafplaats een hoge muur geplaatst, is het metaheerhuis gebouwd en een waterpomp geslagen. In diezelfde tijd verzoende de Neie Kille zich op initiatief van koning Lodewijk Napoleon weer met de oude gemeente. Daarna werden er nog eens 120 mensen begraven. Eén daarvan is Lodewijk Visser (1871-1942), tot 1940 President van de Hoge Raad en actief in het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. De laatste decennia zijn er nog slechts enkele personen bijgezet. In 1982 zijn de houten toegangsdeuren vervangen door een smeedijzeren hek. Overigens kan de passant enkel door dit hek een blik werpen op de begraafplaats, die alleen op afspraak toegankelijk is. Bij de aanleg van de begraafplaats waren er in de omgeving niets dan duinen. In de twee eeuwen sinds de aanleg zijn de begraafplaats en directe omgeving op natuurlijke wijze begroeid geraakt met bomen en struiken. Dit geeft de dodenakker een lommerrijk en besloten karakter. In 2000 is een stichting opgericht voor de instandhouding van de begraafplaats. Op dit moment wordt de begraafplaats met financiële steun van de provincie, de gemeente Bloemendaal en donateurs gerestaureerd.

Hannie Schaft

Een kilometer westwaarts ligt de Bloemendaalse Eerebegraafplaats die, vanaf het toegangshek aan de Zeeweg, door een hoog duin aan het zicht wordt onttrokken. Een breed onverhard pad leidt naar de poort met de toogtekst 'Geheiligd is de grond dien gij betreedt'. Die heilige grond is een ommuurde begraafplaats in een weids duinlandschap. Wat direct opvalt, is de eenvoud: niets meer dan een rechthoekige vorm, een vlag en een klokkentoren. Op deze desolate plek in de Kennemerduinen werd op 27 november 1945 in aanwezigheid van de koninklijke familie

Joodse begraafplaats bij Overveen

Urnenveld bij crematorium

Hannie Schaft begraven. Zij is één van de 374 slachtoffers die er begraven liggen; herbegraven welteverstaan. In het omliggende duingebied zijn direct na de Tweede Wereldoorlog de stoffelijke resten van honderden personen gevonden die, vanwege hun vermeende verzetsdaden, zijn omgebracht door de Duitse bezetter. De bronzen urn, prominent aan de kop van het veld, bevat de as van stoffelijke resten van verzetsmensen, afkomstig van het crematorium in Driehuis-Westerveld en uit de verbrandingsoven van het concentratiekamp Vught. Op de muur naast de klokkenstoel zijn op vier herdenkingsplaten de woorden gebeiteld van H.M. van Randwijk, één van de leiders van de verzetsgroep en het illegale blad *Vrij Nederland*. Op 31 oktober 1953 onthulde de toenmalige minister-president Willem Drees deze platen, die ter gelegenheid van de voltooiing van de begraafplaats waren gemaakt. De sobere begraafplaats is een ontwerp van de architecten Auke Komter en Gerard Holt. De klok, die dateert uit 1647 en afkomstig is uit het voormalige Bloemendaalse raadhuis, wordt uitsluitend bij herdenkingen geluid. De Eerebegraafplaats staat op de monumentenlijst.

Rood graniet

In de Kennemerduinen werden direct na de Tweede Wereldoorlog de stoffelijke resten gevonden van 422 perso-

nen, door de Duitsers omgebracht. De meesten van hen vonden de dood in de laatste maanden voor de bevrijding. Acht grote gedenksteden herinneren aan in totaal vijftig vindplaatsen. Langs de route van de dagwandeling staat één van die acht gedenksteden. In eerste instantie waren de gedenksteden van zandsteen. Vanwege verweering en aftakeling maakten de stenen in 2000 plaats voor roodgranieten exemplaren. Op de website www.eerebegraafplaats.nl is een kaart met vindplaatsen.

Urnenvelden

Vorbij de ingangen van Duin- en Kruidberg en Midden-Heerenduin ligt bij crematorium Driehuis een particuliere begraafplaats. De begraafplaats werd aangelegd door L. Zocher, zoon van de Zocher, die de oorspronkelijke begraafplaats aan de Kleverlaan ontwierp. Per Koninklijke Goedkeuring werd het landgoed Westerveld op 23 juli 1888 ingericht tot 'een bijzondere begraafplaats, bestemd voor alle gezindten'. De eerste begrafenis vond er plaats in mei 1890.

Op het terrein van de begraafplaats werd in 1913 het eerste crematorium van Nederland gebouwd, nadat in 1874 'De Vereniging tot invoering der Lijkverbranding in Nederland' – later de Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie – was opgericht. Marius Poel ontwierp het in art-deco stijl gebouwde crematorium op de duinheuvel. Willem Marinus Dudok ontwierp onder meer de grote aula. Inmiddels vormt het geheel van crematorium en begraafplaats een Rijksmonument. Schuin achter en aan de voet van het crematorium liggen urnenvelden, deels geplooid om een grote waterpartij.

Hans Cuppen (redacteur Op lemen voeten)

NB: De volledige routebeschrijving van deze wandeling is te downloaden van de website: www.terebinth.nl

Muziek: Concerto in Memoriam: openluchtconcert (klassiek), jaarlijks in juni, gratis toegankelijk, Crematorium en Begraafplaats Driehuis-Westerveld.

AGENDA

Zaterdag 5 september

Het Stroomhuis in Neerijnen organiseert een informatiedag 'Omgaan met de dood, vroeger en nu'. Rondom de thema's zorg, uitvaart en rouw kunnen bezoekers informatie krijgen en individuele vragen stellen. Van 11.00 tot 17.00 uur, Van Palandtweg 2, Neerijnen, toegang gratis.

Tot 7 september

Onder de titel *Stervelingen* toont Museum van Bommel van Dam in Venlo foto's van kunstenaar Margriet Luyten. Drie series worden getoond: het sterfbed van haar moeder, portretten van hoogbejaarden én, de meest recente serie, bewerkingen

van 19de-eeuwse en hedendaagse portretjes van gestorven kinderen. Bij de tentoonstelling verschijnt bij uitgeverij Pels&Kemper het boek *Stervelingen* (ISBN 978 90 79372 05 8).

Zaterdag 12 en/of zondag 13 september

Open monumentendag, thema: op de kaart. Meer informatie: www.openmonumentendag.nl

Zondag 20 september

Tussen 12.00 en 16.00 uur is er een historische wandeling over de oude stadsbegraafplaats aan de Akerstraat in Heerlen. Het actiegcomité ter volledige heringebruikname van deze begraafplaats is ini-

tiaatiefnemer. Inmiddels is het college van burgemeester en wethouders overstag en zal nog dit jaar de begraafplaats weer volledig in gebruik worden genomen.

Tot en met 13 december

De dubbelzinnigheid van het einde Het Nederlands Uitvaart Museum Tot Zover presenteert een serie installaties van de Griekse kunstenaar Tania Theodorou. Zij onderzoekt hierin de dubbelzinnige betekenis van het begrip 'het einde'. De kunstenaar maakt gebruik van objecten uit de collecties van het museum en van twee privéverzamelaars. Bestaande objecten krijgen zo een nieuwe context. Meer info: www.uitvaartmuseum.nl

Het Zentralfriedhof: een ware dodenstad

Het Weense Zentralfriedhof is de laatste verblijfplaats van miljoenen, van bondspresidenten tot boeven. Ze liggen in een naamloos graf of onder een grandioze grafsteen, geregimenteerd of in een verwilderd bos. Een monumentale wandeling door moderne geschiedenis van Wenen.

Martin Jedlicka, op weg naar de sterren

In landen waar een barokke godsdienst als het katholicisme domineert, worden ook de doden uitbundig herdacht. 'A schöne Leich' hoort bij de Oostenrijkse cultuur. Voeg daarbij het onsterfelijke statusdenken en de hang naar het morbide van de Weners - 'Der Tod, das muss ein Wiener sein' - en het resultaat is een toppunt van begrafenis-cultuur: het Weense Zentralfriedhof. Het werd door de gemeente in 1874 geopend om alle bestaande begraafplaatsen, die de sterfte in de snel groeiende keizerlijke hoofdstad niet meer aankonden, te vervangen - vandaar de term 'Zentral'. De andere dodenakkers zijn toch gebleven, onder andere omdat het Zentralfriedhof zo a-centraal ligt: er was alleen ver buiten de toenmalige bebouwde kom voldoende ruimte. Om de afstand te overbruggen werd een soort buizenpost voor lijken overwogen, maar trein en tram (er heeft een lijken tram gereden) bleken een betere oplossing.

De op een na grootste begraafplaats van Europa (250 hectaren) is een ware dodenstad, met een eigen station, vier tramhaltes, een interne busdienst en uiteraard de nodige uitspanningen direct buiten de poorten. De necropool

heeft meer 'bewoners' gehad dan de metropool nu telt, en is bijna even groot als de Weense binnenstad.

Lugubere pracht

Het Zentralfriedhof is allang opgeslokt door de rommelige voorstad Simmering, maar blijft daarin een groene oase. Hoewel Tor 2 de hoofdpoot is ga ik als buitenmens liever aan de achterkant binnen, door Tor 11. Want hier sta je direkt in een bos: de oude joodse afdeling. De nazi's verdreven of vermoordden bijna alle Weense joden, en de weinige nabestaanden konden de zorg voor de door oorlogsgeweld en vandalisme beschadigde graven niet aan. De gemeente verschool zich nogal hypocriet achter formele argumenten (voor de graven was de familie verantwoordelijk) dus de afdeling overwoekerde, terwijl de grafmonumenten vervielen.

In 1991 begon een groep vrijwilligers monumenten te restaureren en de ergste jungle te kappen. De sierconiferen zijn uitgegroeid tot een bos van lugubere pracht. Van de psychiater Viktor Frankl, die uit zijn kampervaringen kracht putte, tot de schrijver Arthur Schnitzler - Freud beschouwde hem als zijn 'literaire dubbelganger' - loop je in een schilderij van Böcklin. Er komt hier zelden iemand, je bent alleen met eekhoorns en gaaien; soms zie je een rossige flits, een vos.

Fortissimo

Schnitzler ligt bij Tor 1, vanwaar een lange laan diagonaal naar het hart van de begraafplaats voert. Eerst is het wat kaal, op de grote velden is nog ruim plaats. Maar vanaf groep 17 wordt het interessant: hier vind je de eerste grote naam van de muziekstad Wenen, de pianofabrikant Bösendorfer. Even verderop Ludwig von Köchel, die Mozart's composities zo netjes nummerde en dan, rond de laan van de hoofdpoot naar de prachtige Jugendstilkerk St. Karl Borromaeus, een waar componisten- en monumententfortissimo: Beethoven, Brahms, Schönberg, Schubert, diverse Straussen, enzovoorts; omzwermd door Japanse toeristen. Schrijvers, architecten en toneelspelers verhogen de culturele concentratie nog. Maar ook generaals en de uitvinder van de brandkast zijn indrukwekkend vereeuwigd.

Direct voor de kerk liggen presidenten, premiers en andere politieke kopstukken. Die hebben een eregraf, ze zijn net als de componisten en zo'n duizend andere prominenten op gemeentekosten ondergebracht zolang de begraafplaats bestaat. Dat garandeert niet dat je voor eeuwig gratis ligt: de jachtvlieger Walter Nowotny, een hoog scorende verdediger van het naziregime, verdween in 2003 alsnog uit de ereliga. Zijn graf - op dezelfde plek maar niet meer gratis - wordt nu door bewonderaars ver-

Plattegrond van het Zentralfriedhof

zorgd. Vlakbij vind je het eregraf van Rosa Jochmann, die zes jaar Ravensbrück overleefde en tot op hoge leeftijd tegen fascisme en racisme bleef getuigen.

Ornament und Verbrechen

De toneelspeler, cabaretier en schrijver Helmut Qualtinger die hier ligt, moest juist van gewichtige liederen niets hebben. Ook vergoelijking van het naziverleden stelde hij genadeloos aan de kaak. Zijn grootste creatie is Herr Karl, zo'n gemoedelijke meeloper met het naziregime, een kleinburger die zich tooit met de titel Feinkostmagazineur (rekkenvuller). De nationale titelmanie is op grafstenen duizend maal vereeuwigd, van Ehrenmitglied der Wiener

'In Wien musst erst sterben, damit sie dich hochleben lassen. Aber dann lebst lang.'
(Helmut Qualtinger, 1928-1986, toneelspeler en cabaretier)

Spängler Genossenschaft (erelid van de loodgietersvereniging) tot de Wirklich Geheimer Rat. Hoewel vrouwen, zoals de Stadtrats Gattin, meestal met de veren van hun echtgenoten moeten pronken is er toch ook een Ob. Off. i. Post- und Telegraphendienst i.R. onder. Vooral dat 'in Ruhe' doet het hier goed.

De postbeambte ligt dicht achter de kerk, waar het nog aardig chic is. De pompeuze monumenten worden onderbroken door het grafveld voor de Russen die hier in 1945 gesneuveld zijn, allen strak in het gelid onder simpele stenen. De boef Harry Lime moet vlakbij liggen, maar ondanks herhaalde studie van de fameuze slotscène van de film *The Third Man* heb ik zijn graf nooit kunnen vinden. Verder naar de periferie liggen Oostenrijkse soldaten uit de twee grote oorlogen van de 20ste eeuw; de meesten moeten een steen delen. De sterfdata in 1945 vallen vaak samen met die van de Russen. De graven van Serviërs, Polen, Fransen, Roemenen en Italianen maken duidelijk wat een wereldoorlog is.

Slachtoffers

Van hier naar loop je naar de hoofdpoot langs de graven van mensen die het zonder monumentale gevoelsuitbarstingen of militaire eerbewijzen moeten stellen: slachtoffers van bombardementen en de nazi's, doodgeboren kinderen. Er staan enkele eenvoudige gedenktekens, maar er is, alweer met waterdichte argumenten, schandalig lang niets gedaan voor de kinderen; pas sinds een paar jaar is daar een mooi aangelegd grafveld voor. Een randje 'beroemdheden' zoals de popzanger Falco, siert deze hoek een beetje op.

De uientoren van de orthodoxe kerk komt in zicht, je komt nu langs de immigranten uit de Balkan. Hier is ook de moslimafdeling, de graven naar Mekka gericht maar meestal uitbundiger dan in het Midden-Oosten – 'a schöne Leich' blijkt aanstekelijk. Loop, voordat je door de hoofdpoot de dodenstad verlaat,

bij de orthodoxe kerk nog even naar de wat verloren rij eregraven langs de begraafplaatsmuur. Helemaal achteraan: Adolf Loos, pionier van de moderne architectuur en beroepsquerulant. Zijn bekendste essay over vormgeving heet 'Ornament und Verbrechen'. Loos vond ornamenten misdadig. En zo ligt hij hier in een hoekje te mokken.

Paul Hesp (medewerker Op lemen voeten)

Praktische informatie

Tip: bezoek het Zentralfriedhof op 1 of 2 november: half Wenen komt dan chrysanten leggen op een familiegraf. Trouwens ook een mooie tijd om te wandelen: de beukenwouden in het Wienerwald zijn dan in volle herfstpracht. Openbaar vervoer: U3 van de binnenstad naar Simmering, dan tram 6 of 71. Ieder half uur stopt een trein van Wien Nord/Wien Mitte naar Wolfsthal/vliegveld Schwechat bij het Zentralfriedhof.

Verder lezen: Bauer, W.T.: *Wiener Friedhofsführer* (Wenen, Falter Verlag, 2004, ISBN 3 85439 049 1).

Met plattegrond.

www.viennatouristguide.at/Friedhoefe/Zentralfriedhof met veel details.

Op de oude joodse afdeling

Algemene vergadering De Terebinth

Geachte leden,

Hierbij nodigen wij U uit voor de Algemene Vergadering van Vereniging de Terebinth op

zaterdag 28 november 2009 in het gebouw 'De Akker'
Melkpad 14a te Hilversum, telefoon: 035-6212447

Het programma voor deze dag is:

Zaal open: 10.00 uur, aanvang vergadering:
10.30 uur.

Lunch: 12.30-13.15 uur
(voor rekening van de vereniging)

Middagprogramma: 13.30 uur bezoek Raadhuis en
Noorderbegraafplaats te Hilversum.

AGENDA:

1. Opening, vaststellen van de agenda en het inventariseren van vragen voor de rondvraag.
2. Mededelingen en ingekomen stukken.
3. Goedkeuring en vaststelling van het verslag van de algemene vergadering op 25 april 2009.
4. Jaarverslag over 2008.
5. Prins Bernhard Cultuurfonds.

6. IJzermanlezing in het kader van de Europese Week van Begraafplaatsen in 2010.

7. Voortgang Ambitiestatement, werkplan en structuurvisie.

8. Bestuur, T.J. Oosterbroek heeft te kennen gegeven zijn functie neer te leggen. Benoeming bestuursleden.

9. Wat verder ter tafel komt.

10. Rondvraag.

11. Sluiting.

De stukken behorende bij de agendapunten 3 en 4 zijn ter plekke aanwezig. U kunt deze stukken tevoren per telefoon of schriftelijk, maar bij voorkeur per e-mail opvragen bij de secretaris: telefoon 0318-456723, Rутtenbeeklaan 57, 6732 AZ Harskamp of hvanselm@tiscali.nl

Het bestuur hoopt dat vele leden aanwezig zullen zijn op de vergadering en bij het bezoek aan de begraafplaats.

Met vriendelijke groet,

Hans van Selm, secretaris

Wij hebben u nodig!

Op de laatste algemene vergadering hield een van onze prominente leden een dringend pleidooi om het positieve vuurtje in de vereniging brandende te houden. We hebben voor een erelid ook nog een kaarsje aangestoken. Dit was voor het huidige bestuur hartverwarmend en doet ons goed.

Maar we zijn er nog niet. We hebben u nodig. We willen in november een enthousiast en bekwaam bestuur presenteren dat de opgaande lijn van de vereniging verder versterkt. Een van de huidige bestuursleden heeft al enkele keren aangegeven in november terug te treden. In een eerdere algemene vergadering is

de gewenste organisatiestructuur gepresenteerd en aangenomen door de vergadering. De andere leden van het huidige bestuur hebben aangegeven bereid te zijn bij gebrek aan nieuwe bestuursleden de huidige taken nog tijdelijk te willen vervullen.

De buitenwereld draagt de vereniging een warm hart toe. Men vertrouwt ons als gesprekspartner. Maar we kunnen niet zonder u. Het is belangrijk dat leden ons team komen versterken. Met nieuwe leden kunnen we het werk dat op ons af komt beter verdelen en zijn we als vereniging minder kwetsbaar. We zoeken leden die ons willen helpen

bij het werk in de regio's en die de coördinatie van de regiovertegenwoordigers op zich willen nemen. We zoeken leden die de communicatie en public relations willen behartigen.

En daarnaast zoeken we enkele leden die het dagelijks bestuur willen komen versterken. We doen een dringend beroep op leden om bij zichzelf te rade te gaan of ons te attenderen op leden van wie u denkt dat ze dit zouden kunnen en willen. Laat het ons weten, rechtstreeks of via de regionale adviseur, of via ons bureau. Wij rekenen op u!

Harry Arkesteijn, voorzitter

DIGITALE NIEUWSBRIEF

Naast het kwartaalblad *Terebinth* geeft Vereniging De Terebinth een *digitale Nieuwsbrief* uit.
Wilt u deze ontvangen, abonneer u dan via www.terebinth.nl